

Економика природопользования и ЭКОЛОГИЯ

УДК 504.009

СУТНІСТЬ СИСТЕМИ ЕКОЛОГІЧНИХ ВІДНОСИН

Бережна І.В., Храброва Н.І.

Розглянута сутність системи екологічних відносин. Запропоновано авторське визначення поняття екологічні відносини та підхід до встановлення функціональних основ системи екологічних відносин.

Ключові слова: система екологічних відносин, природні ресурси, суб'єкти економічної діяльності, фізичні особи, держава, відносини власності

Потреба переосмислення багатьох проблем, що пов'язані з функціонуванням системи екологічних відносин, природно обумовлюється розвитком суспільних відносин у цій сфері. Орієнтація України на формування соціальної держави привела до переоцінювання пріоритетів розвитку, зміни ролі екологічних відносин в управлінні загальними справами, розробки та втілення реформ еколого-економічної спрямованості. У цих умовах особливо актуальним є дослідження сутності та характерних особливостей системи екологічних відносин, що виникають в процесі функціонування суб'єктів господарювання, перегляд теоретичних та методологічних принципів застосування економічних інструментів регулювання екологічної діяльності, формування й реалізація економічно-правової підтримки сталого екологічно орієнтованого розвитку. Така актуальність логічно обумовлена, по-перше, підвищенням ролі екологічних відносин в усіх сферах суспільного життя в результаті відходу від командно-адміністративних методів керування господарством країни до ринково-орієнтованих механізмів, а по-друге, об'єктивною необхідністю створення екологічної основи для ефективного регулювання економічної системи.

Проблеми функціонування системи екологічних відносин не є новими для економіки як науки. Низка положень спирається на висновки провідних науковців, як то О.Ф. Балацький, Б.В. Буркинський, О.О. Веклич, Т.П. Галушкіна, Б.М. Данилишин, М.І. Долішній, Л.Г. Мельник, Ю. Лисенко, А.А. Садсков, Ю.І. Стадницький, О.М. Царенко та ін. Окремі аспекти висвітлені у наукових працях зарубіжних авторів: О.О. Голуба, К.Г. Гофмана, А.О. Гусева, А. Ендреса, О.О. Мінца, Г.О. Моткіна, Н.В. Пахомової, І.М. Потравного, К.К. Ріхтера, Т.С. Хачатурова та ін.

Мета статті – встановлення сутності та характерних функціональних особливостей системи екологічних відносин. Основним завданням статті є на основі теоретичного обґрунтування квінтесенції поняття екологічні відносини сформулювати підхід до встановлення функціональних основ системи екологічних відносин.

Визначення сутності та функціональних основ системи екологічних відносин може бути здійснене тільки за допомогою дослідження змісту відповідних суспільних зв'язків щодо природоохоронної діяльності та особливостей її економічного регулювання за умов врахування відносин в екологічній сфері, а тому, для системного аналізу суб'єктно-об'єктного зв'язку екологічних відносин, необхідність встановлення суті природоохоронної діяльності є первинною. Так, Є.М. Кондратюк, Г.І. Хархота пропонують розглядати природоохоронну діяльність як, по-перше, систему науково обґрунтованих заходів, спрямованих на підтримання раціональної взаємодії між діяльністю людини і навколишнім природним середовищем, та, по-друге, комплексну програму щодо забезпечення збереження та відновлення природних ресурсів Землі, запобігання негативним наслідкам прямого та побічного впливу діяльності суспільства на природу [1]. На нашу думку, таке визначення є формальним, оскільки в повній мірі не відповідає сучасному характеру природоохоронної діяльності, який свідчить про наявність проблеми у системі екологічних відносин, а саме, неспівпадінні інтересів суб'єктів системи стосовно об'єкту, тому вважаємо актуальним визначити особливості екологічних відносин у механізмі еколого-економічного регулювання, що полягає в забезпеченні зв'язку між суб'єктами: держава – виробник – споживач, який обумовлено певною сукупністю екологічних факторів середовища. Тобто екологічні відносини уособлюють

певний суб'єктно-об'єктний зв'язок у сфері природокористування, а саме відносини між суб'єктами, що опосередковані об'єктом.

В якості об'єкта виступають природні ресурси (елементи та властивості природи) під якими, на нашу думку, слід розуміти як компоненти природно-ресурсного потенціалу (земля, надра, води, атмосферне повітря, тваринний світ, природно-заповідний фонд), так й вторинні матеріальні ресурси (відходи, які повторно використовуються у виробничому процесі). При цьому характер об'єкту обумовлює спосіб його використання і багато в чому визначає особливості взаємовідносин між суб'єктами системи.

У свою чергу, специфіка екологічних відносин між суб'єктами, полягає в тому, що вони являють собою певну сукупність економічних відносин між власником природних ресурсів та їх користувачем, які реалізуються через взаємодію попиту і пропозиції, та правових відносин, «в яких сторони пов'язані між собою взаємними юридичними правами та обов'язками, які охороняються державою [2]». Не заперечуючи самостійної ролі екологічних відносин, зауважимо, що розглядати їх у відриві від суспільних відносин, структурною одиницею яких вони є, було б помилковим. Загальний аналіз системи екологічних відносин як організаційної форми взаємодії її суб'єктів дозволяє виділити екологічні відносини, що виникають з приводу приналежності природних ресурсів економічним суб'єктам на праві власності (володіння, користування та розпорядження), екологічні відносини, що виникають у сфері використання природних ресурсів суб'єктами з метою задоволення своїх інтересів та екологічні відносини, що виникають у сфері охорони навколишнього природного середовища, які є складовими елементами розглядуваної системи.

Враховуючи те, що в економічній літературі поняття власність розглядається як визнана суспільством, яка охороняється законом, приналежність матеріальних й духовних цінностей окремим особам, групам осіб або всьому суспільству в цілому та виражає відносини привласнення й відчуження між людьми, а її економічний зміст відтворюється через всю систему економічних відносин, закріплюється, регламентується і захищається державою за допомогою правових норм та визначає характер виробництва, розподілу, обміну і споживання [3, 4], вважаємо за необхідне виділити екологічні відносини, що виникають з приводу приналежності природних ресурсів економічним суб'єктам на праві власності (володіння, користування та розпорядження). При цьому, передумовою виникнення відносин власності є обмеженість економічних благ (їх відносна невідповідність потребам людини) або рідкісність (абсолютна невідтворюваність деяких ресурсів, зокрема землі) [4]. Для розуміння економічної сутності «права власності на природні ресурси» необхідно згадати такі характерні ознаки, які були визначені й систематизовані О.О. Голубом, Г.В. Сафоновим та ін. [5, 6]: відкритий доступ до природних ресурсів, приватна власність, ресурси загального користування та державна власність на природні ресурси.

Відкритий доступ до природних ресурсів передбачає можливість кожного використати своє безумовне право на користування природними ресурсами, а отже може призвести до надмірної їх експлуатації, яка перевищує у відновлюваних ресурсів здатність до самовідновлення, а у не відновлюваних (таких, що існують у фіксованих кількостях) – до повного їх використання. У системі відносин власності відкритий доступ до природних ресурсів характеризується особистою зацікавленістю суб'єкта (фізичної особи чи суб'єкта економічної діяльності), а тому як би він не пристосовувався до суспільного середовища, його індивідуальна зацікавленість буде переважати. Таким чином, суспільні інтереси об'єктивно можуть суперечити інтересам індивідуальним. В даному випадку держава, як суб'єкт екологічних відносин, втрачає здатність до гармонічного поєднання суспільних й індивідуальних інтересів його членів. Така несумісність веде до дестабілізації системи екологічних відносин, втрачаються центри відповідальності, ускладнюється контроль за виконанням природоохоронного законодавства.

Приватна власність на природні ресурси України обмежена відсутністю чіткого визначення законом порядку її набуття. Так, наприклад, стаття 4 Закону України від 25.06.1991р., №1264-ХІІ «Про охорону навколишнього природного середовища» [7] стосується лише загальних засад власності народу України стосовно її природних ресурсів та не містить жодної норми щодо права приватної власності на природні ресурси України. З позицій економіки приватна власність на відміну від відкритого доступу до природних ресурсів створює стимули для їх власника враховувати довгострокову ефективність використання ресурсу та в деякій мірі може полегшити відносини між суб'єктами в сфері природокористування. Так, держава, враховуючи інтереси суспільства, повноважна обмежити перелік природних ресурсів, що можуть бути передані у приватну власність, звужити коло власників, регламентувати порядок передачі природного ресурсу у приватну власність та умови користування (наприклад, дотримання вимог щодо виключно цільового використання природних об'єктів

відповідно до умов їх надання). Крім того, спрощується процедура визначення суб'єкта оподаткування при стягненні збору за спеціальне використання природних ресурсів та їх наднормативне використання, тобто центри відповідальності є визначеними.

В результаті, система екологічних відносин функціонує на основі взаємних інтересів суб'єктів, які проявляються, по-перше, у зацікавленості власника (фізичної особи чи суб'єкту економічної діяльності) природного ресурсу до раціоналізації дій та безумовної компенсації фактичних й можливих збитків, що завдаються суспільству в результаті погіршення якості навколишнього середовища, по-друге, виконанні покладених на державу функцій регулювання та контролювання екологічних відносин, по-третє, отриманні в результаті залучення природного ресурсу продукту, необхідного суспільству.

Сутність ресурсів загального користування зводиться, на нашу думку, до колективної власності на природні ресурси і, як припускають О.О. Голуб та Г.В. Сафонов [5], визначається чітко встановленою групою користувачів, що володіє ресурсами і в змозі виключити доступ до даних ресурсів осіб, які не є власниками. На нашу думку, колективній власності притаманні ознаки приватної за однією лише різницею – кількістю суб'єктів наділених власними повноваженнями. Так, приватна власність уособлюється із громадянином, тоді як колективна – з групою осіб (наприклад, трудові колективи підприємств) чи юридичними особами [8]. За сучасних умов господарювання колективна власність, як економіко-правова категорія, ототожнюється з приватною, суб'єктами власності якої є як фізичні особи, так й суб'єкти економічної діяльності. Тобто характеризується множинністю суб'єктів і єдністю об'єкту.

Домінуючим у структурі закріплених законодавством форм власності є право державної власності на природні ресурси, як форма привласнення в інтересах суспільства. Держава виконує функції управління, координації та контролю інших економічних суб'єктів у сфері природокористування. Так, відповідно до статті 13 Конституції України [9] та статті 4 Закону України від 25.06.1991р., №1264-ХІІ «Про охорону навколишнього природного середовища» [7] земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності народу України, але від імені українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених Конституцією України. В даному випадку мова йде про взаємодію двох суб'єктів системи екологічних відносин: держава й суспільство, яка представлена прямим зв'язком – вплив суспільства на державу шляхом визначення екологічної політики останньої щодо відносин власності на природні ресурси, та зворотнім – вплив держави на суспільство – співвідношення між свідомим державно-правовим регулюванням екологічних відносин та стихійно ринковим саморегулюванням. Інші суб'єкти екологічних відносин (фізичні особи та суб'єкти економічної діяльності) відходять на другорядний план, оскільки деталізація їх дій щодо відносин власності (надання як такої) на пряму залежить від державних та, як вбачається, суспільних інтересів.

У свою чергу, приналежність природних ресурсів певним економічним суб'єктам на праві власності передбачає задоволення потреб власника природного ресурсу шляхом отримання з об'єкту власності корисних якостей, яке відбувається через безпосереднє використання природних ресурсів у господарській діяльності, що й обумовлює існування відповідних екологічних відносин.

Природні ресурси, стаючи виробничими факторами діяльності їх власника, забезпечують механізм створення певних економічних благ. Ми погоджуємося з думкою А.А. Садекова, що природні ресурси, беручи участь в господарському обороті, мають певну матеріально-речовинну структуру, що дозволяє надавати їм товарну форму, та виступають предметом проміжного й кінцевого попиту в економіці, здійснюють повний економічний оборот і відтворюються по вартості на фінансовій стадії цього обороту [10]. Отже, природні ресурси є джерелом одержання необхідних матеріальних благ, які можна реалізувати при існуючих технологічних та соціально-економічних відносинах. Однак поведінка суб'єктів системи екологічних відносин щодо використання природних ресурсів є різною. Так, нерідко суб'єкти права користування природними ресурсами (фізичні особи та суб'єкти економічної діяльності) припускаються порушення екологічних нормативів, стандартів, лімітів щодо їх використання, через те передбачені приписи контролюючих органів держави про усунення виявлених недоліків, що є обов'язковими для виконання особами, яким вони адресовані, отже в даному випадку владний метод, що застосовує держава – суб'єкт екологічних відносин, є виправданим.

Відносини у галузі використання суб'єктами природних ресурсів представляються найбільш дискусійними з позиції науковців, які вказуються наступні їх особливості: пріоритетність екологічних відносин пе-

ред іншими відносинами; платність за користування природними об'єктами та забруднення природного середовища; обов'язкове додержання суб'єктами відносин екологічних нормативів і лімітів у процесі експлуатації природних об'єктів [11]. Важко погодитись з твердженням щодо пріоритетності екологічних відносин перед іншими відносинами, тому що за сучасних умов господарювання не можна віддавати пріоритет тим чи іншим суспільним відносинам. Головне завдання як раз й полягає в тісному поєднанні екологічних відносин з економічними та правовими, які безпосередньо впливають одне на одне. Прикладом такого поєднання, на нашу думку, є збори екологічної спрямованості, які покликані здійснювати регулювання використання природних ресурсів та перешкодження забруднення навколишнього природного середовища через економічні (наприклад, розрахунок величини збору) та правові (відповідно до нормативно-правових актів) відносини між суб'єктом права користування природним ресурсом та державою.

Владна діяльність компетентних органів держави необхідна також в процесі реалізації екологічних відносин, що виникають у сфері охорони навколишнього природного середовища. Так, наприклад, об'єктивна екологічна необхідність суспільства – відтворення й відновлення лісів, а тому неможливо уявити ситуацію, при якій дане питання передане лише на розгляд лісокористувачів. Окреслену проблему потрібно вирішувати не тільки способом економічного стимулювання лісокористувачів, але й шляхом адміністративних приписів, які зобов'язують певних осіб здійснювати конкретні дії для відтворення лісів. Таким чином, екологічних відносин, що виникають у сфері охорони навколишнього природного середовища, охоплюють комплекс науково обґрунтованих державних, регіональних та суспільних заходів, спрямованих на підтримання раціональної взаємодії між діяльністю усіх суб'єктів системи екологічних відносин та навколишнім середовищем, що забезпечує збереження, відновлення, поліпшення сприятливих екологічних умов, запобігає негативним наслідкам прямого та побічного впливу господарчої та іншої діяльності на навколишнє середовище й ліквідацію її наслідків.

Реалізація екологічних відносин у сфері природоохоронної діяльності вимагає обов'язкового додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської діяльності усіма суб'єктами системи; екологізації виробництва, ефективного та комплексного використання природних ресурсів, «що можливо лише за таких умов функціонування економічної системи, коли головна, об'єктивно зумовлена мета суспільного виробництва досягається з найменшими витратами природних, трудових та матеріальних ресурсів відповідно до вимог дії закону рідкості [4]»; стягнення збору за забруднення навколишнього природного середовища та погіршення якості природних ресурсів, компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища, які покликані забезпечити економічну відповідальність суб'єктів системи шляхом стимулювання проведення ними природоохоронних заходів тощо.

ВИСНОВКИ

Викладене дає підстави зробити висновок про те, що за своїм змістом екологічні відносини є різноманітними, але взаємопов'язаними, їх єдність обумовлена зв'язком усіх природних об'єктів між собою, внаслідок чого існує єдина екологічна система.

Автором пропонується власне тлумачення поняття екологічні відносини під якими слід розуміти структурну одиницю суспільних відносин, що уособлюють взаємний зв'язок між суб'єктами (фізичними особами, суб'єктами економічної діяльності та державою) і природними ресурсами, які виступають об'єктами екологічних відносин й матеріальним джерелом для розвитку виробництва, та виникають з приводу приналежності, використання природних ресурсів, охорони навколишнього природного середовища і реалізуються усіма суб'єктами через систематизований комплекс заходів.

Відповідно до сутності поняття представляється власне бачення системи екологічних відносин (рис. 1), яка формується із сукупності підсистем та відображає характер взаємодії між суб'єктами системи (фізичні особи, суб'єкти економічної діяльності, держава) стосовно об'єктів (компоненти природно-ресурсного потенціалу, вторинні матеріальні ресурси) під впливом політико-правових, економічних, демографічних, соціокультурологічних, інформаційних та інших факторів. Представлені підсистеми, по-перше, обумовлюють, персоніфікуючи певні зв'язки між суб'єктами стосовно об'єкту, характер використання останнього, по-друге, розкривають мету використання природних ресурсів з огляду на існуючих суб'єктів екологічних відносин, та, по-третє, відображають сукупність об'єктів екологічних відносин, що стаючи виробничими факторами діяльності суб'єктів, забезпечують задоволення їх мети.

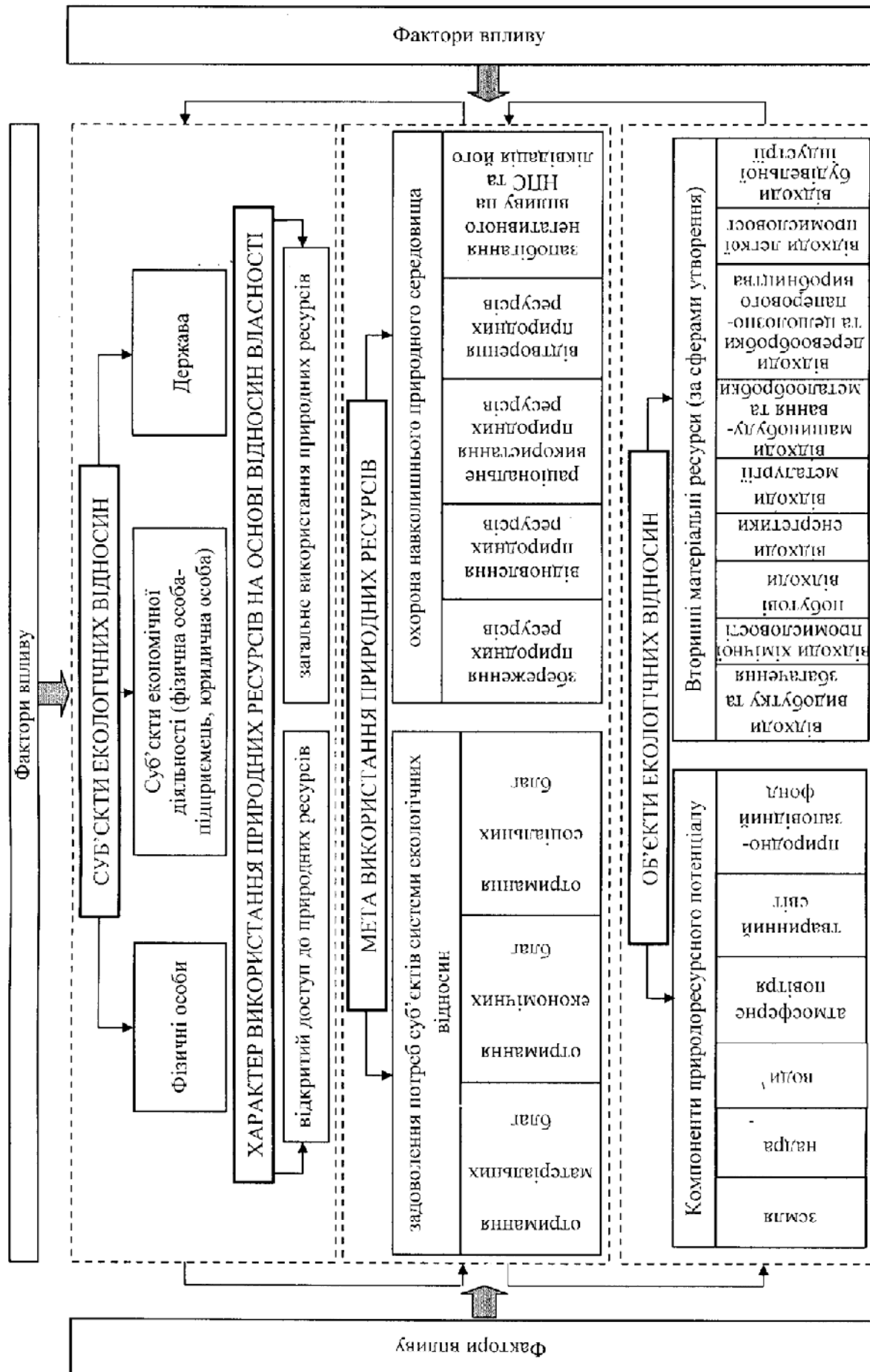

Рис. 1 Система екологічних відносин

Теоретично мета використання природних ресурсів проявляється у задоволенні інтересів суб'єктів шляхом отримання певних економічних, матеріальних й інших благ та забезпеченні охорони навколишнього природного середовища. Однак при цьому слід враховувати, що найбільш пріоритетною метою суб'єктів економічної діяльності відносно використання природних ресурсів є прагнення досягнення власної економічної вигоди, яка зазвичай суперечить принципам раціонального природокористування та охорони навколишнього природного середовища. Таким чином, має місце конфлікт цілей, який призводить до дисбалансу системи екологічних відносин, послабленню зв'язків між екологією, економікою та соціальним розвитком суспільства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кондратюк Є. М. Словник-довідник з екології / Є. М. Кондратюк, Г. І. Хархота. – К. : Урожай, 1987. – 160 с.
2. Хропанюк В. Н. Теория государства и права : учеб. пособие. [для высш. учеб. завед.] / В. Н. Хропанюк ; [под ред. проф. В. Г. Стрекозова] – М. : Дабахов, Ткачев, Димов, 1995. – 384 с.
3. Бревнов А. А. Основы экономической теории: учеб. пособие / А. А. Бревнов – Х. : ООО «Одиссей», 2004. – 512 с.
4. Основи економічної теорії / [під ред. О. О. Мамалужа]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 480 с.
5. Экономика окружающей среды и природных ресурсов. Вводный курс : учеб. пособие. / [под ред. А. А. Голуба, Г. В. Сафонова]. – М. : ГУВШЭ, 2003. – 268 с.
6. Холина В. Н. Основы экономики природопользования: учебник [для вузов] / В.Н. Холина – СПб. : Питер, 2005. – 672 с.
7. Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991р., №1264-ХІІ // Від. Верхов. Ради України. – 1991. – №41. – Ст. 546.
8. Про власність: Закон України від 07.02.1991р., №697-ХІІ // Від. Верхов. Ради УРСР. – 1991. – №20. – Ст. 249.
9. Конституція України // Від. Верхов. Ради України. – 1996. – № 30. – Ст. 141.
10. Садеков А. А. Экологическое регулирование хозяйственной деятельности: зарубежный опыт / А.А. Садеков. – Донецк : ДонГУЭТ им. Туган-Барановского, 2003. – 106 с.
11. Екологічне право України / [під ред. В. К. Попова, А. П. Гетьмана] – Х.: Право, 2001. – 467 с.